

DOI 10.47315/archives2024.338.053
УДК 930.25:[005.931.11+342.78

Марина Палієнко
докторка історичних наук,
професорка,
завідувачка кафедри архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9098-1142>

АРХІВИ У ВИКЛИКАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ: ВАЖЛИВИЙ ДОСВІД РЕАГУВАННЯ*

Анотація. Мета статті полягає в аналізі досвіду реагування архівних установ на надзвичайні ситуації, викликані природними і техногенними катастрофами, загрозами і наслідками ведення бойових дій крізь призму історичної ретроспективи та сучасних викликів війни росії проти України. **Методологічною основою** дослідження є застосування принципів історизму, цілісності, структурності, системного, міждисциплінарного і соціокультурного підходів. Використання методів компаративного аналізу та синтезу обумовлено необхідністю порівняння підходів реагування на надзвичайні ситуації в різних регіонах і визначення спільних і відмінних рис у їх подоланні. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що аналізуються підходи і досвід реагування на надзвичайні ситуації щодо документальної спадщини в історичній ретроспективі та міжнародному контексті, визначаються особливості заходів і планів дій, розроблених Міжнародною радою архівів,

---

* Стаття підготовлена в рамках наукового гранта Програми імені Фулбрайта (Fulbright Visiting Scholar Program) під час перебування авторки на стажуванні в Нью-Йоркському університеті (США) і дослідження теми «Архіви під час війни і надзвичайних ситуацій: проблеми збереження та використання культурної спадщини (з досвіду США та України)». Авторка висловлює вдячність директорці освітньої програми «Архіви і публічна історія» («Archives and Public History») проф. Еллен Нуан (Ellen Noonan) за консультації і сприяння в проведенні дослідження.

© М. Палієнко, 2024

Національним архівом та адміністрацією документації США, Державною архівною службою України, пропонуються напрями поглиблення навчальних програм і тренінгів для українських архівістів з урахуванням зарубіжного, зокрема американського досвіду. **Висновки.** В періоди війн, природних і техногенних катастроф важливе значення має попередня підготовка до надзвичайних ситуацій в сфері культурної спадщини, розроблення планів першочергового реагування з урахуванням міжнародного досвіду, об'єднання зусиль управлінських структур загальнодержавного і місцевого рівнів, військових, культурних діячів, науковців. Роль архівів і архівістів у процесах консолідації українського суспільства під час війни є надзвичайно вагомою, оскільки вони забезпечують не лише збереження і захист документальної спадщини, але й активно впливають на формування і збереження колективної пам'яті та національної ідентичності.

Ключові слова: архіви; надзвичайні ситуації; воєнний стан; досвід реагування; збереження; культурна спадщина.

Війна росії проти України становить загрозу не лише збереженню державності, життю мільйонів людей, але й щодня загострює питання збереження культурної спадщини та архівних зібрань як важливої її частини. Війна триває з 2014 р., але після повномасштабного вторгнення, що відбулося 24 лютого 2022 р., вона охопила всю територію нашої країни і спричинила масштабні руйнування внаслідок бомбардувань та обстрілів усіх регіонів. Воєнний стан, запроваджений в Україні згідно з указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р.¹, змінив алгоритм життя всієї країни і поставив перед кожною галуззю нові завдання.

Важливі відповіді на загрози війни і виклики воєнного стану в щоденній діяльності демонструє Державна архівна служба України, архівні установи всіх рівнів підпорядкування. Питання збереження архівного надбання як складової національної та світової культурної спадщини є надзвичайно важливим для Української держави, і не лише для сьогодні, а й для майбутнього країни та нації. Тому, безперечно, велику вагу становить взаємодія архівів із громадянським суспільством і дуже цінною є міжнародна підтримка українських архівів, масштабна допомога та багатогранна співпраця. Робота українських архівів навіть під час повномасштабного вторгнення є відкритою і видимою для суспільства, спрямованою передусім на збереження архівних зібрань, документів Національного архівного фонду України (НАФ) і також на забезпечення доступу користувачів до ретроспективної інформації, яка міститься в архівних документах. Аналізуючи сучасний стан справ в архівній галузі,

---

¹ Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 15.02.2024).

можна констатувати, що, незважаючи на виклики воєнного часу, ситуація є керованою і координованою, і що Державна архівна служба України, керівники архівних установ різних рівнів роблять все можливе для забезпечення збереженості документів і здійснюють сьогодні масштабні проєкти з оцифрування архівних зібрань. З об'єктивною картиною функціонування архівної системи України можна ознайомитися в поточних звітах Голови Укрдержархіву А. Хромова², а також в інтерв'ю очільника галузі засобам масової інформації, які засвідчують підтримку постійного діалогу з суспільством³.

З особливою гострою у часі війни для українських архівістів постає питання готовності до викликів надзвичайних ситуацій, які створює сама війна і всі явища, якими вона супроводжується. І в цьому аспекті важливими є інтегрування попередніх поколінь архівістів, а також колег, які працюють в інших сферах збереження культурної спадщини, вивчення та залучення міжнародних практик, зокрема ініціатив, пов'язаних із підготовкою до різного роду надзвичайних ситуацій та їх запобігання, розробленням планів дій щодо збереження колекцій в умовах війни, природних і техногенних катастроф.

Серед розробок українських архівістів про роботу в умовах надзвичайних ситуацій можна виокремити інструкцію «Планування дій на випадок надзвичайних ситуацій в архівах», підготовлену науковими співробітницями Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (УНДІАСД) О. Володіною та Н. Христовою в 2009 р.⁴

---

² Хромов А. Вдячний кожному архівісту, який працює в умовах війни // Архіви України. 2023. № 1. С. 7–12; Про роботу Укрдержархіву, архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2022 році та пріоритети на 2023 рік / Державна архівна служба України. Київ, 2023. 79 с. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2022/Zvit_2022_archiv.pdf (дата звернення: 20.02.2024); Про роботу Укрдержархіву, архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2023 році та пріоритети на 2024 рік / Державна архівна служба України. Київ, 2024. 75 с. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/ЗВІТ.pdf> (дата звернення: 28.02.2024).

³ Див., зокрема: Виклики війни : робота українських архівістів в умовах воєнного стану (інтерв'ю Голови Державної архівної служби України А. Хромова, 21 берез. 2023 р., передача «Ми – Україна») / Міністерство юстиції України (Фейсбук-сторінка). URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=1306326939971346> (дата звернення: 14.02.2024); Як працюють архіви під час війни : Голова Державної архівної служби України в етері «Суспільне. Спротив», 26 груд. 2023 р. / Суспільне. Чернігів. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3oFQuilUOHY> (дата звернення: 14.02.2024).

⁴ Планування дій на випадок надзвичайних ситуацій в архіві : інструкція / Держкомархів України, УНДІАСД; уклад.: О. П. Володіна, Н. М. Христова. Київ, 2009. 27 с.

На загальнодержавному рівні постановою Кабінету Міністрів України в 2013 р. був затверджений «Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій», який містив додаток «Перелік матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у державній власності та підлягають обов'язковій евакуації з районів можливих бойових дій»⁵. До цього переліку включено: документи НАФ, інші архівні документи, що зберігаються в архівних установах, і облікова документація до них (п. 7), документи страхового фонду документації України, страховий фонд документів НАФ і облікова документація до нього (п. 8), технологічне обладнання центральних державних архівних установ і баз зберігання страхового фонду документації України⁶.

Відзначимо, що на вебпорталі Державної архівної служби з перших тижнів повномасштабного вторгнення була введена рубрика «Робота архівів в умовах воєнного стану»⁷ для кращого ознайомлення архівістів із необхідною нормативною базою і документацією. Важлива робота з вивчення нормативно-правової бази і розроблення на основі наукового аналізу та узагальнення досвіду діяльності архівних установ методичних рекомендацій «Робота архівних установ в умовах дії особливих правових режимів» була проведена науковими співробітниками УНДІАСД В. Бойко та С. Кулешовим⁸. Це керівництво містить цінні рекомендації щодо забезпечення безпеки працівників і користувачів документами архівних установ. Окрема увага приділена питанням збереженості документів НАФ, організації їх евакуації, створення цифрового фонду користування документами НАФ тощо. Українські архівісти інформують про свою роботу в умовах війни в аналітичних статтях, оглядах, інформаційних повідомленнях⁹,

⁵ Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30.09.2013 р. № 841 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#n128> (дата звернення: 02.02.2024).

⁶ Перелік матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у державній власності та підлягають обов'язковій евакуації з районів можливих бойових дій. Додаток 1 до Порядку проведення евакуації // Методика планування заходів з евакуації... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0938-17#Text> (дата звернення: 02.02.2024).

⁷ Робота архівів в умовах воєнного стану / Державна архівна служба України. URL: <https://cutt.ly/gw8Z4b2u> (дата звернення: 05.02.2024).

⁸ Робота архівних установ в умовах дії особливих правових режимів : методичні рекомендації / Держ. арх. служба України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства; уклад.: В. Ф. Бойко, С. Г. Кулешов. Київ, 2023. 50 с.

⁹ Голубкіна Г. Виклики воєнного часу : діяльність ЦДНТА України в період російської військової агресії проти України // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2022. Вип. 62.

виступах на наукових конференціях та в засобах масової інформації¹⁰.

Виклики війн, природних і техногенних катастроф для культурної спадщини

З історичного досвіду відомо, що Друга світова війна принесла катастрофічні втрати, пограбування і переміщення архівних зібрань різних країн світу, передусім на європейському континенті. Під час війни особливо масштабних втрат і переміщень зазнали українські архівні, музейні та бібліотечні зібрання як на самих українських теренах, так і поза їхніми межами¹¹.

Військові конфлікти на межі ХХ–ХХІ ст. із новою силою загострили виклики та актуалізували перед міжнародною спільнотою питання

С. 113–127; *Цецик Я. П., Дорожук С. Б., Дзецько О. В.* Особливості управління архівними установами України в умовах воєнного стану // Актуальні питання у сучасній науці. 2023. № 11(17). С. 452–461; *Яременко Л. М.* Діяльність наукових архівів в умовах воєнного стану : тези доповіді // Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг» (Київ, 4–6 жовт. 2022 р.). URL: <http://conference.nbuv.gov.ua/site/view/id/28> (дата звернення: 16.02.2024); *Ємельянова Т., Покляцька В.* Комплектування архівних аудіовізуальних колекцій : впливи та наслідки війни // Архіви України. 2023. № 4. С. 46–57 та ін.

¹⁰ Робота архівів під час війни : як зберегти історико-культурну спадщину / World Wide News : Перехрестя. 2023, 11 трав. [Програма за участі Голови Державної архівної служби України А. Хромова, директора Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства В. Скальського, директора Центрального державного історичного архіву України, м. Київ Я. Файзуліна, директорки Державного архіву Київської області С. Каменєвої, директорки Державного архіву Херсонської області І. Лопушинської, директора Державного архіву Тернопільської області Ф. Полянського, офіційного представника FamilySearch International в Україні О. Січкаренка, студента 3-го курсу ОП «Архівістика та управління документацією» історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка П. Гордона]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UzeezUSY4BY> (дата звернення: 15.02.2024); Як Миколаївський обласний архів працює під час війни / Суспільне Миколаїв. 2023, 9 лют. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UwtoLNwGu7E>; Брифінг щодо організації роботи архіву Київської області / Київська ОДА. 2024, 3 лют. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=omppgdG820g> (дата звернення: 16.02.2024).

¹¹ *Грімстед П. К., Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни : винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів, 1992. 119 с.; *Grimsted P. K.* Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. Cambridge, MA, 2001. 798 p.; *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ, 2008. 688 с.; *Дацків І., Пархоменко В.* Доля архівів УРСР у роки Другої світової війни // Український історичний журнал. 2019. № 5. С. 59–68 та ін.

захисту культурної спадщини. Так, 25 серпня 1992 р. Національна та університетська бібліотека Боснії – яскрава будівля в мавританському стилі, побудована в 1890-х роках на березі річки Сараєво, була обстріляна і спалена. До пожежі в бібліотеці зберігалось 1,5 млн томів рукописних і друкованих книг, серед яких понад 155 тис. рідкісних книг і рукописів, цінні архівні зібрання, періодичні видання, колекції Сараєвського університету. Внаслідок обстрілів і бомбардування запальними гранатами з сербських позицій бібліотека горіла впродовж трьох днів. Бібліотекарі та громадські волонтери під обстрілами намагалися врятувати рідкісні книги з палаючої будівлі, але вдалося винести лише незначну кількість примірників, все інше було втрачено¹².

Більшість бібліотекарів і фахівців у галузі культурної спадщини знайомі з пограбуванням, підпалом і знищенням зібрання Бібліотеки та архіву Іраку в Багдаді під час військових дій в квітні 2003 р.¹³ Відомі також рішучі заходи її колишнього генерального директора Саада Ескандера (Saad Eskander), спрямовані на відновлення Бібліотеки та архіву як символу культури «нового Іраку»¹⁴. За підрахунками С. Ескандера, зібрання втратило близько 60% своїх архівних документів, 25% книжкового і газетного фонду та рідкісних книг, а також більшість історичних фотографій і карт. Актуальний аналіз викликів і загроз війн на Близькому Сході для збереження архівів та інших культурних пам'яток містить дослідження Лейли Х. Мустафи (Laila H. Mustafa) «Cultural Heritage and the Preservation: Lessons from World War II and the Contemporary Conflict in the Middle East» («Культурна спадщина і збереження: Уроки Другої світової війни та сучасних конфліктів на Близькому Сході»)¹⁵, в якому авторка порушує проблеми управління надзвичайними ситуаціями, ґрунтуючись на порівняльному вивченні досвіду Другої світової війни та сучасних воєнних конфліктів.

Варто пам'ятати, що питання збереженості архівів, особливо під час війни – це не лише питання збереження культурної спадщини, але й питання інформаційної безпеки. Архіви, в першу чергу політичні, урядові,

¹² Riedlmayer A. Erasing the Past : The Destruction of Libraries and Archives in Bosnia-Herzegovina // Middle East Studies Association Bulletin. 1995. Vol. 29. № 1. P. 7.

¹³ Edwards Ju. B., Edwards S. P. Culture and the New Iraq: The Iraq National Library and Archive, «Imagined Community», and the Future of the Iraqi Nation // Libraries & the Cultural Record. 2008. Vol. 43. № 3. P. 328.

¹⁴ The looting and repatriation of Iraq's archives: A conversation with Saad Eskander and Sara Farhan / University of Toronto. 2023, June 2. URL: <https://iranianstudies.utoronto.ca/video/the-looting-and-repatriation-of-iraqs-archives-a-conversation-with-saad-eskander-and-sara-farhan/> (дата звернення: 12.02.2024).

¹⁵ Mustafa L. H. Cultural Heritage and the Preservation: Lessons from World War II and the Contemporary Conflict in the Middle East // The American Archivist. 2016. Vol. 79. № 2. P. 320–338.

військові завжди перебувають під прицілом загарбників, які намагаються їх вилучити, захопити, використати у власних ідеологічних, військових, економічних, пропагандистських цілях. Архіви були й залишаються для ворогуючої сторони, за влучним висловом відомого американського архівіста Ернста Познера (Ernst Posner), своєрідним «*arcantum arcanorum*»¹⁶ – цінним джерелом, що містить інформацію про політику, економічні ресурси та адміністративні методи, відповідно заволодіння ними завжди було нагальним бажанням загарбників.

У вирі російсько-української війни, що триває з 2014 р., внаслідок анексії Кримського півострова та тимчасової окупації росією більшої частини Донецької і Луганської областей, Україна втратила доступ до документів НАФ, розташованих на цих територіях¹⁷. У перші дні повномасштабної війни росії в Україні було втрачено близько 13 тис. од. зб. з архівного зібрання управління СБУ в Чернігівській області внаслідок обстрілу російськими військами 25 лютого 2022 р. і спричиненої внаслідок цього пожежі в адміністративній споруді, де зберігалися документи¹⁸. Під час відступу з Херсона під тиском Збройних сил України (ЗСУ) російські окупанти пограбували Державний архів Херсонської області та вивезли значну частину його зібрання.

Втрати архівів внаслідок природних і техногенних катастроф є не менш значними. Однією з найбільших катастроф, спричинених водою, стало пошкодження архівних документів через повінь у Флоренції 1966 р. Тоді зазнали значних пошкоджень понад 2 млн цінних рукописів, а також інші пам'ятки культури¹⁹.

В Україні внаслідок пожежі, що сталася 10 квітня 2003 р. у будівлі колишнього Францисканського костелу XVI–XVIII ст. у м. Кам'янець-Подільський, де було розташоване архівосховище Кам'янець-Подільського міського архіву, вогнем і водою було пошкоджено понад 100 тис. од. зб. історичних документів. Оцінюючи тогочасну ситуацію, керівництво архівною галуззю констатувало, що сталася «гуманітарна катастрофа як мінімум європейського масштабу»²⁰.

¹⁶ Posner E. Public Records under Military Occupation // *American Historical Review*. 1944. Vol. 49. № 2. P. 217.

¹⁷ Буценко Н. Доля архівних установ Донецької області в 2014–2015 роках : виклики часу // *Архіви України*. 2016. № 5–6. С. 197–215.

¹⁸ Архіви горять : у Чернігові знищено архів СБУ разом із справами репресованих // *Україна молода*. 2022, 26 берез. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/196/165263> (дата звернення: 12.02.2024).

¹⁹ Flood in Florence, 1966 : A Fifty-Year Retrospective Proceedings of Symposium, Nov. 3 and 4, 2016 / University of Michigan. Edited by Pail Conway and Martha O'Hara Conway. URL: <https://www.fulcrum.org/concern/monographs/08612q99n> (дата звернення: 12.02.2024).

²⁰ Історія не горить, але історичні документи виняткової ваги втрачені назавжди : Прес-реліз / Держкомархів України. 2003. URL: <https://old.archives.gov.ua/News/pr-2003-04-10.php?page=26> (дата звернення: 12.02.2024).

Серед найбільших техногенних катастроф, що спричинили знищення цінних історичних зібрань, можна назвати обвал будівлі Історичного архіву в Кельні (Німеччина), що стався 3 березня 2009 р. внаслідок будівництва лінії метро, яка проходила під архівною спорудою. Тоді під землею опинилося шестиповерхове приміщення архіву разом з усіма цінними фондами, що включали пергаментні грамоти і рукописи доби Середньовіччя, документи інших історичних періодів²¹.

Отже, катастрофи, спричинені природними і людськими факторами, становлять надзвичайні ризики для збереження культурної спадщини і архівів як її важливої складової. Водночас особливо небезпечними є виклики, спричинені військовими конфліктами, які вимагають дій не лише щодо фізичного збереження документів, але й оцінки політичної та військової ситуації, забезпечення інформаційної безпеки. Під час повномасштабної війни росії в Україні для нас є особливо актуальним вивчення міжнародного досвіду реагування на воєнний стан і надзвичайні ситуації, пов'язані з військовими діями, природними і техногенними катастрофами в історичній ретроспективі.

Готовність до збереження документальної спадщини в умовах війни: досвід США

Цінними є підходи, запропоновані американськими архівістами у питаннях збереження документальних зібрань і пам'яток як частини національної та світової культурної спадщини. При цьому варто звернутися до аналізу досвіду в об'єднанні зусиль урядових, культурних і наукових інституцій в сфері збереження культурної спадщини. Зауважимо, що з початком Другої світової війни підготовка до збереження культурних цінностей і розроблення відповідної стратегії дій відбувалися на загальнонаціональному рівні. Відзначимо, що в цих процесах помітну роль відіграли окремі діячі, які очолювали провідні інституції і формували бачення ситуації. Однією зі знакових постатей серед культурних діячів США періоду Другої світової війни був Арчибальд МакЛіш (Archibald MacLeish) – 9-й бібліотекар Бібліотеки Конгресу в 1939–1944 рр., поет, драматург, інтелектуал, який закінчив Єльський університет і Гарвардську школу права. З перших тижнів війни він попереджав Президента Франкліна Д. Рузвельта (Franklin Delano Roosevelt) про необхідність підготовки безпечного сховища для найцінніших книг і документів, що зберігалися в Бібліотеці Конгресу. За пропозицією Ф. Д. Рузвельта він зв'язався з Військовим департаментом та звернувся за порадою до Посольства Великої Британії з проханням надати конфіденційний звіт про заходи щодо захисту культурних цінностей. Збираючи та оцінюючи

²¹ History in Ruins : Archive Collapse Disaster for Historians // Spiegel. Mar. 4, 2009. URL: <https://www.spiegel.de/international/germany/history-in-ruins-archive-collapse-disaster-for-historians-a-611311.html> (дата звернення: 14.02.2024).

інформацію про необхідну кількість та обсяг сховищ, він ставив перед керівниками структурних підрозділів Бібліотеки завдання підготувати два списки: у першому вказати найцінніші, незамінні документи та артефакти з зазначенням обсягу зібрань і місця, необхідного для їх зберігання; другий мав включати предмети, які є рідкісними, мають літературне та історичне значення та яким треба надати перевагу в охороні. А. МакЛіш і 1-й архівіст Сполучених Штатів Роберт Д. В. Коннор (Robert Digges Wimberly Connor) контактували з державними структурами, які відповідали за будівництво, з метою підготовки та облаштування віддалених сховищ для зберігання найцінніших видань, документів та артефактів²².

Водночас активно контактував із культурними інституціями і професійними організаціями у питаннях об'єднання зусиль щодо збереження документальної та культурної спадщини, координації діяльності різних агентств й інституцій під час надзвичайного стану війни відомий історик, один із засновників Національного архіву, голова Американської ради наукових товариств (The American Council of Learned Societies, ACLS) Валдо І. Ліланд (Waldo Gifford Leland). Таким чином провідні наукові й культурні діячі намагалися побудувати зв'язки між бізнесом, урядом, науковими інституціями і меценатами, щоб об'єднати зусилля приватного й державного секторів на інституційному та особистісному рівнях.

У контексті визначення ролі та завдань архівістів у період війни хрестоматійною є праця В. Г. Ліланда «The Archivist in Times of Emergency» («Архівіст у часи надзвичайного стану») ²³. Як історик за професією і покликанням, В. Г. Ліланд добре розумів всю значущість архівів і впродовж життя представляв інтереси архівів перед американським суспільством і політикумом. Виступивши 12 листопада 1940 р. із програмною промовою на четвертій щорічній зустрічі Товариства американських архівістів (The Society of American Archivists) у Монтгомері, штат Алабама, він наголосив на значущості професії в часи надзвичайних викликів для держави і суспільства. Згодом це звернення було опубліковане в першому номері журналу «The American Archivist» за 1941 р. Передбачаючи масштаби війни, В. Г. Ліланд далекоглядно попереджав, що ситуація погіршиться і «пошириться на найбільшу з усіх надзвичайних ситуацій – тотальну війну». При цьому він наголошував, що американські архівісти повинні зараз, поки ще є час, «вжити необхідних запобіжних заходів і підготувати необхідні плани»²⁴. Дуже важливим було усвідомлення

²² Aikin Ja. Preparing for a National Emergency : The Committee on Conservation of Cultural Resources, 1939–1944 // The Library Quarterly: Information, Community, Policy. 2007. Vol. 77. № 3. P. 260.

²³ Leland W. G. The Archivist in Times of Emergency // The American Archivist. 1941. Vol. 4. № 1. P. 1–12.

²⁴ Ibid. P. 3.

необхідності перебувати в стані готовності до відповіді на надзвичайні виклики і розробляти плани дій. Першим серед завдань і обов'язків архівістів В. Г. Ліланд виокремлював зобов'язання вжити необхідних заходів для забезпечення фізичної збереженості документів. Оцінюючи ситуацію, він небезпідставно констатував, що міжнародні конвенції з охорони історичних і мистецьких скарбів є неефективними в умовах тотальної війни, що зрештою ми можемо спостерігати і в наш час. Американський архівіст порушував питання розроблення першочергових планів реагування на надзвичайні ситуації, необхідність облаштування додаткових сховищ для документів і прискорення процесу їх мікрофільмування.

Особливо цікавими видаються нам висловлені В. Г. Ліландом думки про роль архівістів як дослідників та інтерпретаторів документів. Наголошуючи на важливості здійснення інформаційної діяльності, В. Г. Ліланд вважав, що архівісти можуть на основі вивчення документів готувати інформаційні огляди стратегічних планів, воєнних подій попередніх епох, тобто виконувати «обов'язки, аналогічні обов'язкам історичного відділу генерального штабу, роблячи доступним для майбутнього планування досвід минулого»²⁵. Також він у цій промові окреслював такий важливий сьогодні напрям діяльності архівістів як проактивне (ініціативне) документування. На думку В. Г. Ліланда, архівісти були покликані очолити рух зі збирання та збереження різноманітних матеріалів, на яких «повинна базуватися історія надзвичайної ситуації в усіх її проявах». Він також звертав увагу архівної спільноти на необхідність розроблення посібника з рекомендаціями та пропозиціями щодо збирання і збереження матеріалів, які ілюструють усі етапи надзвичайної ситуації. Це завдання є особливо актуальним і в наш час.

У лютому 1941 р. представники різних американських культурних інституцій зібралися в Національному архіві для обговорення невідкладних дій і нагальних потреб у захисті культурних цінностей²⁶. У березні 1941 р. було засновано *Комітет із консервації (збереження) культурних ресурсів* (The Committee on Conservation of Cultural Resources, CCCR) із метою планування захисту федеральних культурних установ під час надзвичайних ситуацій в країні. Діяльність Комітету, який очолив В. Г. Ліланд, відбувалася у тісній співпраці з Національним архівом, у приміщенні якого він розташовувався. Комітет працював над виробленням алгоритму заходів, спрямованих на організацію захисту та евакуації цінних книг, документів, картин і артефактів ще задовго до вступу Сполуче-

²⁵ Leland W. G. The Archivist in Times of Emergency // The American Archivist. 1941. Vol. 4. № 1. P. 8.

²⁶ Докл. про роботу Національного архіву США у роки Другої світової війни *див.*: Левченко Л. Л. Національний архів США у Другу світову війну та повоєнні роки // Чорноморський літопис. 2013. Вип. 7. С. 179–198. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000120375> (дата звернення: 05.02.2024).

них Штатів у Другу світову війну. Після нападу Японії на Перл-Гарбор комітет рекомендував культурним установам по всій країні план дій для захисту пам'яток. Таким чином, досвід його діяльності можна розглядати як перший приклад застосування загальнодержавного планування на випадок надзвичайних ситуацій в США²⁷.

Слід відзначити, що, розвиваючи тему готовності архівістів до викликів воєнного часу та формуючи їхні завдання перед суспільством, В. Г. Ліланд звертався до досвіду Першої світової війни. У своїй президентській промові під час п'ятої щорічної зустрічі Товариства американських архівістів у Гартфорді, штат Коннектикут 6 жовтня 1941 р. він підкреслював, що перед архівістами, як і перед істориками під час війни актуалізується завдання «служіння нації», і вони мають бути корисними у війні як уряду, так і суспільству²⁸. Він був певний, що досвід роботи в умовах війни впливає на еволюцію професійного світогляду і потребує актуалізації місії та завдань архівістів.

У травні 1941 р. Національний архів здійснив пробну евакуацію документів, які зберігалися в його приміщеннях. За попередніми розрахунками було визначено, що знадобиться близько 60 днів і понад 2 тис. вантажівок, щоб вивезти понад 80 тис. контейнерів із матеріалами з будівлі Національного архіву. Передбачаючи, що евакуація може стати необхідною, у вересні 1941 р. Національний архів замовив пакувальні коробки на суму 35 тис. доларів США²⁹. Того ж року працівниками Національного архіву, які вивчали досвід європейських (зокрема британських) колег і добре усвідомлювали важливість підготовки до надзвичайних дій в умовах війни, було підготовлено інформаційний огляд про захист документів у період національної небезпеки.

У свою чергу Бібліотека Конгресу підготувала «Звіт про запобіжні заходи щодо своїх колекцій» («Report on the Precautionary Measures regarding Its Collections»), в якому було виділено три групи матеріалів³⁰. Перша включала документи про витоки та розвиток американської демократії, а також унікальні матеріали, які мають велике значення для історії цивілізації загалом (Біблія Гутенберга та інструменти Страдіварі). Друга група містила інші цінні й важливі документи та артефакти, тоді як третя група складалася з матеріалів, необхідних для підтримки належного бібліотечного обслуговування, а також важливих для супроводу діяльності Військового департаменту та підтримки воєнної економіки.

²⁷ Aikin Ja. Preparing for a National Emergency ... P. 257–285.

²⁸ Згодом ця доповідь була опублікована у вигляді статті: Leland W. G. Historians and Archivists in the First World War // *The American Archivists*. 1942. Vol. 5. № 1. P. 1–17.

²⁹ Eales A. B. Fort Archives. The National Archives Goes to War // *Prologue*. 2003. № 2 (35). URL: <https://www.archives.gov/publications/prologue/2003/summer/fort-archives-1.html> (дата звернення: 02.02.2024).

³⁰ Aikin Ja. Preparing for a National Emergency... P. 265.

Ця остання група мала зберігатися в Бібліотеці Конгресу в найбільш безпечному місці³¹. Наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. була організована евакуація найцінніших документів із Бібліотеки Конгресу до віддалених сховищ (зокрема, до Форт Нокс, університетів у Вірджинії та Огайо).

У 1942 р. було видано керівництво «Захист культурних ресурсів від небезпек війни: попередній посібник» («The Protection of Cultural Resources against the Hazards of War: A Preliminary Handbook»), яке включало підрозділи, присвячені визначенню ролі архівів, бібліотек і музеїв під час війни, аналізу загроз війни для культурних цінностей³². При цьому підкреслювалося, що вони відіграють надзвичайно важливе значення не лише в збереженні національних цінностей, але також у підтримці морального духу нації. Документальні та книжкові зібрання містять цінні джерела для підтримки інформаційної діяльності, військових операцій, функціонування різних секторів економіки. Тому наголошувалося, що всі ці інституції повинні продовжувати свою діяльність і повна евакуація їхніх зібрань є недоцільною та неможливою, за винятком ситуацій найбільшої небезпеки. Документальні зібрання не мають опинитися замкненими в закритих сховищах під час війни, а натомість повинні активно залучатися до наукового дослідження та використання³³. Найбільш актуальною для практичного застосування була частина посібника, що містила поради відносно відбору матеріалів для евакуації та укладання планів захисту будівель і організації зберігання колекцій, методів евакуації.

Ключові потреби захисту культурних цінностей в умовах війни потребували об'єднання зусиль науковців, бібліотекарів, архівістів, музейних працівників. Причому вивчення досвіду Другої світової війни дає підстави стверджувати, що важливими були дії не лише стосовно захисту і збереження самих колекцій, але й намагання вплинути на вироблення й ухвалення урядових рішень. У цьому контексті знаковою стала діяльність колективу вчених, відомого під назвою «*American Defense, Harvard Group*» («Американська оборона, Гарвардська група»). До цієї групи, створеної в червні 1940 р., увійшли представники професорсько-викладацького складу Гарвардського університету, які об'єдналися заради попередження американського уряду і суспільства про небезпеку, що її становив нацистський режим, розроблення стратегії дій і спрямування допомоги союзникам у Європі та Азії. Діяльність групи знайшла підтримку в інших навчальних закладах, і з часом було створено подібні групи захисту в інших університетах країни. Вчені ініціювали заходи

³¹ *Aikin Ja. Preparing for a National Emergency...* P. 265.

³² *The Protection of Cultural Resources against the Hazards of War : A Preliminary Handbook. 1942. 46 p.*

³³ *The Role of Libraries, Museums, and Archival Agencies in Wartime // The Protection of Cultural Resources against the Hazards of War. P. 1.*

для інформування громадськості про небезпеку війни, проводили масштабну інформаційну діяльність, готували посібники та інформаційні зведення для міністерства оборони та інших урядових структур.

Восени 1942 р. Гарвардська група почала співпрацювати з Американською радою вчених товариств над розробленням планів захисту культурних цінностей на території Європи. Представники цих груп спільно з керівниками Метрополітен-музею та Національної галереї мистецтв звернулися до голови Верховного суду США Гарлана Ф. Стоуна (Harlan F. Stone) з пропозицією створити федеральну комісію, яка б могла сприяти захисту культурних цінностей під час воєнних дій, а згодом – реституції пограбованих нацистами творів мистецтва і документальних пам'яток.

Результатом діяльності цих груп та активізації їхнього впливу на прийняття управлінських рішень стало створення у червні 1943 р. *Американської комісії з охорони й порятунку мистецьких та історичних пам'яток у районах військових дій* (The American Commission for the Protection and Salvage of Artistic and Historic Monuments in War Areas), яка увійшла в історію під назвою «комісія Робертса», за іменем очільника – судді Верховного суду Оуена Дж. Робертса (Owen J. Roberts). Вона була покликана надавати допомогу армії США в захисті культурних цінностей на окупованих союзниками територіях і сприяти формулюванню принципів і процедур реституції. Члени комісії співпрацювали з американськими військовими, співробітниками музеїв, архівів, істориками мистецтва та міжнародними організаціями.

Таким чином, діяльність Гарвардської групи вчених у 1940–1945 рр. допомогла мобілізувати духовні та інтелектуальні ресурси університетської спільноти заради підтримки суспільства, уряду та війська і зробити потужний позитивний внесок у життя країни в період війни. Серед її важливих пам'яткоохоронних ініціатив можна виділити підготовку переліків і посібників зі збереження культурних цінностей в зонах бойових дій, які були надані спеціалістам *Секції пам'яток, образотворчого мистецтва та архівів* (The Monuments, Fine Arts, and Archives, MFAA), що увійшла в історію як «The Monuments Men». Спеціалісти, призначені до МФАА, відповідали за захист творів мистецтва, соборів, архівів, пам'ятників та інших культурних об'єктів в Європі від пошкодження під час воєнних дій та пограбування. Вони також розшукували місця знаходження пограбованих нацистами предметів мистецтва та інших зібрань і допомагали організувати їх повернення законним власникам³⁴.

³⁴ Див.: Records of the American Commission for the Protection and Salvage of Artistic and Historic Monuments in War Areas (the Roberts Commission), 1943–1946. Washington, DC : National Archives and Records Administration, 2007 (National Archives microfilm publications. M1944). URL: <https://www.archives.gov/files/research/microfilm/m1944.pdf> (дата звернення: 28.02.2024).

У цьому контексті особливо важливо наголосити на значенні об'єднаних зусиль науковців і фахівців у галузі збереження пам'яток мистецтва та архівів і їх впливі на ухвалення політичних рішень, а також на позитивному досвіді співпраці з військовими підрозділами в умовах ведення бойових дій. Розвиваючи підходи до збереження документів в умовах війни вже за підсумками аналізу перебігу подій Другої світової війни, президент Товариства американських архівістів Олівер Голмс (Oliver Holmes) у своєму виступі «The National Archives and the Protection of Records in War Areas» («Національний архів і захист документів у зонах бойових дій») на щорічній зустрічі архівістів в Індіанapolisі 6 листопада 1945 р. підкреслював важливість співпраці військових і архівістів для збереження документів сьогодення заради майбутнього³⁵. Він, зокрема, згадував, що переконливий виступ відомого американського архівіста Е. Познера про значення архівів під час війни справив яскравий вплив на директора президентської бібліотеки Фреда В. Шіпмана (Fred W. Shipman), який підготував доповідну записку на ім'я Президента Ф. Д. Рузвельта. Після ознайомлення з цією інформацією Ф. Д. Рузвельт доручив членам кабінету простежити за тим, щоби документам у зонах бойових дій надавався необхідний захист.

Надалі Е. Познер відіграв помітну роль у підготовці списків архівів Європи, на основі яких створювалися спеціальні карти з позначенням місць розташування цінних зібрань. Ці карти передавалися військовому командуванню напередодні проведення операцій зі звільнення тих чи інших територій і використовувалися під час ведення бойових дій. Також згадані карти й довідники використовувалися спеціальними підрозділами «The Monuments Men» із метою ідентифікації архівних будівель та їхніх зібрань.

Таким чином, події Другої світової війни значною мірою актуалізували не лише в професійному середовищі, але й серед вищих посадових осіб країни проблему підготовки архівів до функціонування та збереження культурної спадщини в умовах надзвичайних ситуацій і військових конфліктів. Вони сприяли виробленню певних підходів і моделей професійної поведінки, які можна розвивати та імплементувати в умовах інших надзвичайних ситуацій.

Міжнародні стандарти та планування дій щодо готовності архівів до надзвичайних ситуацій

Однією з важливих передумов готовності до надзвичайних ситуацій є розроблення та застосування національних і міжнародних стандартів. Стандарти надають загальноприйняті принципи і рекомендації щодо дій в критичних умовах, що допомагає забезпечити ефективну та узгоджену

³⁵ Holmes O. W. The National Archives and the Protection of Records in War Areas // The American Archivist. 1946. Vol. 9. № 2. P. 111.

реакцію на кризу. Вони мають важливе значення для збереження культурної спадщини в разі виникнення надзвичайних ситуацій, таких як війни, природні й техногенні катастрофи, оскільки пропонують настанови щодо захисту та відновлення цінних історико-культурних пам'яток і архівів.

У сфері інформації і документації варто виділити міжнародний стандарт *ISO 21110:2019(E)* «*Information and documentation. Emergency preparedness and response*» («Інформація та документація. Готовність до надзвичайних ситуацій та реагування») ³⁶. Стандарт визначає, що загальний підхід до управління надзвичайними ситуаціями спрямований на їх запобігання та керівництва тими, що виникають. Управління в надзвичайних ситуаціях передбачає застосування підходу до керування ризиками для запобігання, підготовки, реагування, а також відновлення під час і після потенційно дестабілізуючих або руйнівних подій.

Міжнародна рада архівів (International Council on Archives, ICA), визнаючи одним зі своїх ключових завдань сприяння збереженню світової архівної спадщини та усвідомлюючи загрози, викликані збройними конфліктами в різних частинах світу, акцентувала увагу на проблемах підготовки до надзвичайних ситуацій на засіданнях XII Генеральної асамблеї в Монреалі в 1992 р. В ухваленій за результатами обговорень резолюції ICA закликала до розроблення планів і підготовки публікацій з метою допомоги в запобіганні пошкодженню архівів внаслідок природних і техногенних катастроф. Інституційне оформлення ця діяльність знайшла в заснуванні Комітету із запобігання катастрофам, який провів своє перше засідання в 1993 р.

Згодом були розроблені рекомендації для запобігання катастрофам і здійснення контролю в архівах ³⁷, метою яких було надання допомоги архівам і архівістам у реалізації політики та стратегії управління стихійними лихами. Рекомендації були призначені для поширення в усьому світі з метою спрямування та полегшення впровадження планування на випадок стихійних лих і стосувалися чотирьох основних аспектів: *управління ризиками* (risk managing), *готовності* (preparedness), *реакції* (reaction) та *відновлення* (recovery). У них окремо наголошувалося на тому, що кожна архівна адміністрація та установа повинна сформулювати політику і стратегію на випадок стихійних лих, деталі якої мають знайти відображення в комплексному документі. У термінологічному відношенні вона містила визначення основних термінів: *катастрофа* (disaster) –

³⁶ ISO 21110:2019(E) Information and documentation. Emergency preparedness and response : International Standard / International Organization for Standardization. 2019. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/en/#iso:std:iso:21110:ed-1:v1:en> (дата звернення: 03.02.2024).

³⁷ Guidelines on Disaster Prevention and on Control in Archives: ICA study n°11 / International Council on Archives, Committee on Disaster Prevention, 1997. URL: <https://www.ica.org/resource/ica-study-n11-guidelines-on-disaster-prevention-and-control-in-archives/> (дата звернення: 05.02.2024).

незалежно від того, чи є вона природною чи спричиненою людиною, або їх комбінацією, визначалася як «подія, час якої є несподіваним і чий наслідок є серйозно руйнівним»; *надзвичайна ситуація* (emergency) визначалася як несподівана подія, що вимагає негайного вжиття заходів³⁸. Катастрофи традиційно поділялися на два основні типи: *природні* (спричинені природними явищами – землетрусом, ураганом, циклоном, тайфуном, виверженням вулкана, посухою) та *техногенні* (спричинені людиною – пожежа, витік води, вибух). До техногенних катастроф було віднесено терористичні дії, війни та збройні конфлікти.

Серед багатьох питань, порушених у цьому керівництві, особливо хотілося б виокремити проблему *визначення пріоритетів*. Безперечно, що в умовах надзвичайної ситуації будь-які архівні установи стикаються з проблемами фінансування заходів і браком ресурсів. З огляду на це надзвичайно важливим є визначення пріоритетів і згодом поступова їх реалізація по мірі віднайдення ресурсів і можливостей. Основна увага в рекомендаціях Міжнародної ради архівів і відповідних документах різних країн акцентується на питаннях готовності і, зокрема, на розробленні плану дій на випадок надзвичайних ситуацій. При цьому визначається структура і основні складові типового плану, наповнення якого може відрізнятися в залежності від регіональної специфіки та особливості самої ситуації³⁹. Експертами рекомендується виділити особливо цінні (важливі) документи, вразливі колекції та зони ризику. Особливо звертається увага на те, що план дій має бути чітким, логічним і зручним для використання в умовах надзвичайних ситуацій.

Серед цінних розробок із підготовки архівних установ і колекцій до надзвичайних ситуацій слід згадати керівництво з укладання плану дій американської архівістки Елізабет Шепард (Elizabeth Shepard)⁴⁰. У ньому послідовно висвітлюються основні етапи підготовки та організації відповіді на надзвичайну ситуацію: *готовність і запобігання* (preparedness and prevention), *екстрене реагування* (emergency response), *порятунк і відновлення* (salvage and recovery). Ретельно розроблений план дій на випадок стихійного лиха може суттєво допомогти архівному персоналу в порятунку життів, колекцій та відновленні після великих і малих катастроф. Надзвичайні ситуації, які загрожують архівним зібранням і персоналу, можуть статися в будь-який момент: від пожеж і масштабних катастроф – до звичайних витоків води в трубах або системах опалення, вентиляції чи кондиціонування повітря.

³⁸ Holmes O. W. The National Archives and the Protection of Records in War Areas... P. 6.

³⁹ Ibid. P. 20.

⁴⁰ Shepard E. Compiling a Disaster Plan for Archival Collections / *Mid-Atlantic Regional Archives Conference Technical Leaflet Series № 13*. 2018. URL: https://marac.memberclicks.net/assets/documents/marac_techincal_leaflet_13.pdf (дата звернення: 05.02.2024).

План дій на випадок стихійного лиха визначає кроки, необхідні для готовності до надзвичайних ситуацій. Безпека людей – завжди на першому місці, і знання того, що робити в надзвичайних ситуаціях, включаючи процедури евакуації при пожежі, кому телефонувати та як користуватися основним обладнанням пожежної безпеки, має важливе значення для порятунку життя людей. Плани на випадок лиха також можуть запобігти або мінімізувати шкоду архівним колекціям у разі надзвичайної ситуації. Оцінка ризику є центральною для такого планування та включає обстеження будівлі, сховищ, протипожежного та охоронного обладнання і розроблення процедур для виявлення й вирішення потенційних проблем збереження. Завчасне розроблення та знання алгоритму дій персоналу може зменшити ризик для життя і пошкодження колекцій в разі надзвичайної ситуації.

Важливість планування полягає передусім у тому, що такий екстремний план розбудовує стосунки між персоналом і зосереджує зусилля на пошуку потенційних проблем до того, як вони виникнуть. У невеликій архівній установі план на випадок стихійного лиха може бути підготовлений однією особою, тоді як у більшій організації він може укладатися комітетом, до якого входять представники різних структурних підрозділів. Важливо, що окремі американські центри надають приблизні (зразкові) плани, якими можна скористатися або які можна взяти за основу під час розроблення власного плану установи. Одним з яскравих прикладів такого комплексного підходу до планування є діяльність та ресурси *Північно-східного центру збереження документів* (The Northeast Document Conservation Center, NEDCC)⁴¹ в Андовері, штат Массачусетс. Відзначимо, що цей центр, заснований в 1973 р., був першою незалежною лабораторією зі збереження документів із паперовою основою у Сполучених Штатах. Нині NEDCC забезпечує професійну консерваційну обробку книг, карт, фотографій, архітектурних планів, документів на папері, пергаменті, папірусі. Гаряча лінія для колекцій в небезпеці (Collections Emergency Hotline) працює 24/7. Співробітники NEDCC консультують за допомогою телефона установи та окремих осіб, які займаються катастрофами, пов'язаними з колекціями. Надана інформація містить поради щодо сушіння уражених водою документів і боротьби з пошкодженнями від вогню, шкідників і цвілі⁴².

⁴¹ The Northeast Document Conservation Center. URL: <https://www.nedcc.org/free-resources/preservation-leaflets/overview>. Цей центр надає докладний зразок, із попередньо включеною до нього важливою інформацією, щодо планування дій в надзвичайних ситуаціях, яку можна взяти за основу під час створення власного плану дій (<https://www.dplan.org/>).

⁴² Disaster Assistance / The Northeast Document Conservation Center. URL: <https://www.nedcc.org/free-resources/disaster-assistance/> (дата звернення: 05.02.2024).

Кожен план на випадок стихійного лиха повинен містити детальний *перелік початкових кроків*. У надзвичайних ситуаціях, що загрожують життю, безпека людей посідає пріоритетне значення. Тому перші екстрені дії полягають в проведенні евакуації працівників і відвідувачів, а також у виклику служби екстреної допомоги. Тільки після оцінки ситуації і дозволу служб безпеки можна повернутися до будівлі. У надзвичайних ситуаціях, які не загрожують життю, першим кроком є виклик служб екстреної допомоги (пожежної служби, поліції, швидкої допомоги, а також зв'язок із відповідальними особами установи та представниками служби безпеки). Отже, загальний план евакуації повинен включати кроки для оповіщення персоналу екстреної допомоги, переміщення людей з будівлі або уражених зон. План також повинен містити політику сповіщення персоналу, волонтерів і відвідувачів про аварійне закриття та процедури.

Відзначимо, що *Національний архів та адміністрація документації США* (National Archives and Records Administration, NARA) вживає планових заходів для запобігання надзвичайним ситуаціям із документами у всіх своїх підрозділах⁴³. Одним із важливих документів, що регулюють ці заходи, є директива 1561 «Готовність до надзвичайних ситуацій з документами та їх відновлення в установах NARA» (Records Emergency Preparedness and Recovery in NARA Facilities)⁴⁴, яка була підготовлена в лютому 2002 р. У зв'язку з терактом 11 вересня 2001 р. керівництво архіву вважало за необхідне додати до списку можливих загроз хімічне або біологічне зараження.

Мета директиви полягала у визначенні політики NARA щодо готовності до надзвичайних ситуацій з документами і розробленні планів реагування та відновлення в усіх установах Національного архіву задля запобігання втрат або мінімізації пошкодження документів у разі виникнення надзвичайної ситуації через воду, пожежу, хімічне або біологічне зараження або з інших причин. Крім того, директива містила визначення процедур, що стосувалися відновлення пошкоджених документів.

⁴³ Звертаючись до аналізу окремих аспектів діяльності Національного архіву та адміністрації документації США (National Archives and Records Administration) зі збереження архівних документів, авторка висловлює слова вдячності директорці Програм збереження *Еллісон М. Олсон* (Allison M. Olson), заступниці директорки Програм збереження *Сарі Стаудерман* (Sarah Stauderman), директорці Програми наукового дослідження спадщини *Ліндсей Оклі* (Lindsay Oakley), директору Лабораторії збереження рухомих зображень і звуку *Мартіну Джейкобсону* (Martin Jacobson) за надзвичайно важливі й цінні консультації щодо сучасних підходів до збереження та реставрації документів із різними носіями інформації у практиці NARA.

⁴⁴ NARA 1561 : [Records Emergency Preparedness and Recovery in NARA Facilities] 2002, Feb. 15. URL: <https://www.archives.gov/files/foia/directives/nara1561.pdf> (дата звернення: 15.02.2024).

Відповідно до цього документа, в кожній установі NARA створювалася спеціальна *Команда з управління документами в надзвичайних ситуаціях* (Records emergency management team, REMT), до сфери відповідальності якої входило: 1) планування, координація та нагляд за розробленням і впровадженням плану готовності до надзвичайних ситуацій, а також плану реагування і відновлення; 2) нагляд і координація роботи з документами під час надзвичайної ситуації та організація відновлення за потреби; 3) володіння інформацією про документи з обмеженим доступом і персонал, відповідальний за доступ до таких документів.

Було визначено, що *План реагування на надзвичайні ситуації та відновлення документів* має включати: процедури сповіщення та контактну інформацію для повідомлення про потенційну чи існуючу загрозу або пошкодження документів (у форматі 24/7); екстрену контактну інформацію для Команди з управління документами в надзвичайних ситуаціях та іншого ключового персоналу NARA; процедури та контакти для отримання доступу до зон, що охороняються; перелік перших дій реагування; контрольний список для визначення пріоритетів відновлення документів тощо.

Приділяючи особливу увагу ситуаціям, пов'язаним із пожежею, біологічною, хімічною чи електричною небезпекою, план реагування та відновлення документів реалізується після підтвердження безпечного доступу до будівлі чи зони зберігання записів, контролю доступу персоналу NARA та відсутності небезпечних умов.

Особиста безпека всіх людей має першочергове значення під час будь-якої надзвичайної ситуації. Ніхто не має права вчиняти дії, які можуть поставити під загрозу чийсь безпеку. Очікується, що будь-хто, хто перебуває в зоні надзвичайних ситуацій, дотримується вказівок відповідального персоналу з надзвичайних ситуацій (тобто пожежників, експертів із вибухівки, працівників правоохоронних органів, персоналу служби безпеки NARA). Аварійний персонал повинен здійснити всі заходи для безпечного доступу працівників до того, як розпочати відновлення документів.

Готовність до надзвичайних ситуацій з документами і планування реагування для їх відновлення – це задокументований процес, щоб підготуватися до загрози пошкодження водою, пожежею, хімічним чи біологічним зараженням або іншими причинами з метою «пом'якшення» будь-якої шкоди, наскільки це можливо. Його основні етапи включають:

- 1) оцінку ризиків будівлі та місць зберігання документів, щоб визначити поточні умови і вразливі місця, які можуть вплинути на документи з часом;
- 2) оцінку ймовірності ризиків;
- 3) пріоритетизацію документів для визначення їх цінності та вразливості носіїв інформації;

- 4) визначення переліку життєво важливих діловодних документів NARA та вживання заходів для їх захисту;
- 5) позначення на картах (схемах) локалізації документів і типу носіїв;
- 6) вживання превентивних заходів для зменшення ризиків;
- 7) розроблення плану відповіді на надзвичайну ситуацію (плану дій);
- 8) ознайомлення та навчання персоналу на постійній основі плану дій у відповідь на загрози пошкодження документів.

Важливими є дії щодо стабілізації навколишнього середовища, зокрема температурно-вологісного режиму, відкачування води з ураженої зони, використання вентиляторів для збільшення циркуляції повітря. Особливу увагу необхідно звернути на фото- та відеофіксацію зони ураження, пошкоджень об'єктів і колекцій.

Інформація про *порятунок і відновлення* становить основну частину плану на випадок надзвичайної ситуації. Це включає визначення пріоритетних архівних колекцій для евакуації, наведення детальних кроків щодо того, як врятувати кожен тип матеріалів, а також перелік витратних матеріалів і ресурсів постачальників. Пріоритезація колекцій передбачає створення пріоритетного списку колекцій – від найважливіших до менш важливих, враховуючи історичну та дослідницьку цінність і формат матеріалів. Деякі формати, такі як фотографії та аудіовізуальні матеріали, часто потребують більшої уваги ніж паперові формати.

Рекомендується заздалегідь скласти три списки:

– до першого включають *унікальні документи, рідкісні зібрання*, які мають важливу історичну, дослідницьку чи матеріальну цінність та/або є життєво важливими документами для організації. Вони також можуть включати матеріали спеціального формату. Елементи цього списку вимагають негайної уваги;

– до другого списку включають документи *середнього пріоритету*, які є також цінними та мають багато важливих характеристик; вони потребують уваги протягом найближчих днів після події;

– до третього списку включають *дублікати, матеріали з низьким пріоритетом* або ті, що мають мінімальну дослідницьку цінність.

Деякі архіви використовують *систему кольорового кодування на безкислотних ящиках або полицях*, щоб визначити пріоритети евакуації. Плани поверхів із переліченими колекціями необхідні для швидкого визначення пріоритетних матеріалів.

Процедура *визначення місць порятунку (евакуації)* передбачає підготовку місць, де співробітники можуть здійснювати рятувальні заходи щодо документів як всередині архіву, так і за межами установи. Пропонується завчасно укладати меморандуми та угоди з організаціями-партнерами (культурними закладами, школами чи церквами) про можливість

тимчасового використання їхніх приміщень для порятунку зібрань у разі надзвичайних ситуацій. Необхідно мати попередні домовленості із зовнішніми підрядниками, які пропонують послуги заморожування предметів, сушіння ураженої ділянки, видалення стоячої води тощо. Важливою є наявність у приміщенні набору для надзвичайних ситуацій (*англ.* an emergency kit).

Першим кроком у процесі порятунку є *оцінка пошкоджень і вибір відповідної стратегії*. З метою документування ситуації, проведених робіт і вжитих заходів рекомендується здійснювати фотографування ситуації та різних етапів її ліквідації.

Важливим процедурним документом, підготовленим Національним архівом США, є *«Керівництво з основних документів»* («Essential Records Guide»), що описує процедури ідентифікації, управління, захисту та збереження основних документів у системі федерального уряду, але також може бути використано організаціями різних рівнів⁴⁵. Ця розробка була вперше опублікована в 1996 р. під назвою: «Vital Records Guide», причому використаний в її назві термін стосувався записів актів цивільного стану. Невдовзі після того, як в 2005 р. ураган «Катріна» обрушився на узбережжя Мексиканської затоки, представники державних архівів країни запропонували Федеральному агентству з управління надзвичайними ситуаціями змінити використання терміну «vital records» («записи актів цивільного стану») на «essential records» («основні документи») для визначення будь-якої документації, необхідної для роботи та відновлення після надзвичайної ситуації.

Отже, у цьому керівництві характеризується доступ до інформації, необхідної федеральним агентствам для ведення справ у надзвичайних умовах або для захисту юридичних і фінансових прав федерального уряду та людей, яких він обслуговує. Крім того, надається інформація, покликана допомогти агентствам оцінити збитки та провести відновлення документів, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації чи стихійного лиха. Керівництво включає «Основні документи планування ризиків» («Essential Records Risk Planning»), зокрема «Пакет основних документів» («Essential Record Packet»), що містить зібрання в електронному або паперовому вигляді основної інформації, інструкцій і супровідної документації, необхідної для доступу до важливих документів під час надзвичайних ситуацій. Одними з важливих елементів захисту інформації є рекомендації щодо копіювання (сканування) та розосередження копій основних документів у різних регіонах країни, щоб уникнути руйнівних наслідків стихійних лих та інших небезпек. Враховуючи урок, отриманий від урагану «Катріна» в 2005 р., NARA

⁴⁵ Essential Records Guide / National Archives and Records Administration. 2018. URL: <https://www.archives.gov/records-mgmt/essential-records/essential-records-guide> (дата звернення: 17.02.2024).

створив Сховище електронних документів (Electronic Records Vault, ERV) для зберігання важливих документів Федерального уряду далеко від найбільш схильних до стихійних лих районів країни. Окремі зі сховищ Федеральних центрів документації (Federal Records Centers, FRC) розташовані під землею в модернізованих вапнякових шахтах, обладнаних ефективними системами клімат-контролю, що дозволяє зберігати документи за сприятливого температурно-вологісного режиму набагато дешевше ніж у наземних сховищах. Так, Lenexa FRC містить спеціальне сховище, в якому зберігаються колекції фотографій і фільмів Національного архіву, серед яких – супутникові фотозйомки та фільми про бойові дії⁴⁶.

NARA відіграє важливу роль у наданні консультацій та розробленні рекомендацій щодо відновлення документів⁴⁷. В екстрених випадках Національний архів може надати дозвіл на знищення документів; водночас, якщо він не погоджується з тим, що загрозу необхідно усунути шляхом знищення документів, тоді його співробітники повідомлять інституції про вжиття заходів, необхідних для усунення загрози⁴⁸.

Крім того, Національний архів залучає приватні корпорації професійних експертів, які надають послуги з реставрації документів. Так, корпорація Polygon надає низку важливих послуг із відновлення документів, серед яких: *вакуумне сублімаційне сушіння* (vacuum freeze-drying process), під час якого документи поміщаються в герметичну камеру, де створюється негативний вакуумний тиск, у результаті чого вони переходять із замороженого стану в сухий; *очищення та стерилізація* (cleaning and sterilization), коли за допомогою спеціальних губок видаляється бруд із поверхні документів, або їх обробляють гамма-випромінюванням, у результаті чого на документах не залишається хімічних решток і вони вважаються стерильними⁴⁹. Переведення важливих документів у цифровий формат може бути запобіжним заходом для їх захисту від майбутніх екологічних проблем.

Необхідно також наголосити на підтримці Національним архівом наукових досліджень у сфері консервації та реставрації документів. Зокрема, *Відділення наукового дослідження та тестування спадщини*

⁴⁶ Archiving the Federal Government / Capitol Markets. 2012, May 18. URL: <https://www.capitolmarkets.com/agencies/nara/archiving-the-federal-government/> (дата звернення: 18.02.2024).

⁴⁷ NARA Roles in Records Recovery, Records Emergency Disposal, and Information Security. URL: <https://www.archives.gov/records-mgmt/vital-records/disaster-pocs.html> (дата звернення: 18.02.2024).

⁴⁸ Authority to Destroy Contaminated Records Constituting a Menace to Health, Life, or Property under Specific Conditions. URL: <https://www.archives.gov/records-mgmt/essential-records/emergency-disposal> (дата звернення: 18.02.2024).

⁴⁹ Document Recovery Solutions. URL: <https://www.polygongroup.com/en-US/services/document-recovery-solutions/> (дата звернення: 20.02.2024).

NARA (Heritage Science Research and Testing Branch) проводить міждисциплінарну програму прикладних досліджень із метою надання наукового обґрунтування та інструментів, необхідних для прийняття рішень щодо забезпечення довготривалого збереження документів. Наукові співробітники відділу досліджують процес старіння документів, включно з впливом навколишнього середовища, і оцінюють ефективність умов збереження для уповільнення цих процесів. Вони також проводять наукову експертизу і оцінюють продукти, які *NARA* використовує для зберігання та експонування документів. Крім того, керівники відповідних структурних підрозділів *NARA* і наукові співробітники, які займаються збереженням і реставрацією документів, беруть участь у національних і міжнародних наукових проєктах, процесах стандартизації, розробленні стратегії діяльності та політики *NARA* у питаннях збереження спадщини. Стратегія наукового дослідження спадщини *NARA* визначає пріоритети, спрямовані на вирішення проблем збереження архівних зібрань у XXI ст. Із цією метою архівісти тісно контактують з університетськими центрами та галузевими партнерами, щоб розширити досвід, а також розвивати співпрацю на національному й міжнародному рівнях⁵⁰.

Товариство американських архівістів має в своїй структурі *Комітет із планування та відновлення після стихійних лих* (The Disaster Planning and Recovery Committee). Комітет працює над тим, щоби забезпечити мережу регіональних і національних ресурсів, які можуть бути використані для допомоги в підготовці до надзвичайних ситуацій, процедурах реагування та обговоренні політики. Він також рекомендує навчальні програми, щоби допомогти в готовності до реагування на надзвичайні ситуації, та сприяє наданню доступу до онлайн-ресурсів для швидкого реагування на надзвичайні ситуації, з якими стикаються архіви⁵¹.

Також цінними для архівістів є підготовлені згаданим вище Північно-східним центром збереження документів короткі керівництва-пам'ятки «Preservation Leaflets»: з екстреного порятунку книг і документів, що постраждали від води⁵²; з екстреного відновлення фотографій, що

⁵⁰ Heritage Science Research and Testing Branch / National Archives and Records Administration. URL: <https://www.archives.gov/preservation/about/heritage-science> (дата звернення: 20.02.2024).

⁵¹ Society of American Archivists : Disaster Planning and Response Resources. URL: <https://www2.archivists.org/groups/regional-archival-associations-consortium-raac/disaster-planning-and-response-resources> (дата звернення: 17.02.2024).

⁵² Emergency Salvage of Wet Books and Records / NEDCC. Preservation Leaflets 3.6. Emergency Management. 1999. URL: <https://www.nedcc.org/free-resources/preservation-leaflets/3.-emergency-management/3.6-emergency-salvage-of-wet-books-and-records> (дата звернення: 17.02.2024).

постраждали від води⁵³; з екстреного порятунку запліснявілих книг і паперу⁵⁴; із заморожування та сушіння книг і документів, що постраждали від води⁵⁵.

Корисні поради надає користувачам команда реагування на надзвичайні ситуації – *National Heritage Responders* (NHR), яка утворилася на основі Американського інституту збереження (The American Institute for Conservation, AIC). Ця команда складається з професіоналів у галузі культурної спадщини (архівів, музеїв, бібліотек), які працюють на волонтерських засадах із метою надання екстреної допомоги при надзвичайних ситуаціях із культурними цінностями і координування зусиль державних установ, громадськості, науковців, приватних поставщиків обладнання і послуг. Члени NHR надають безкоштовні консультації та реагують на запити установ за телефоном гарячої лінії та електронною поштою⁵⁶.

Важливою є місія *Смітсонівської ініціативи культурного порятунку* (The Smithsonian Cultural Rescue Initiative, SCRI), покликана захищати культурну спадщину, яка постраждала від стихійних лих або знаходиться під загрозою, а також допомагати населенню США і міжнародним спільнотам зберігати свою ідентичність та історію⁵⁷. Команда Смітсонівської ініціативи прагне сприяти професійному розвитку світової спільноти, яка займається захистом, збереженням і управлінням спадщиною, і надати їй необхідні інструменти, які можна використати під час ліквідації наслідків катастроф.

3 березня 2022 р. у прес-релізі Смітсонівського інституту «Збереження культурної та історичної спадщини України» було акцентовано на необхідності захисту спадщини країни та організації допомоги в співпраці з Лабораторією моніторингу культурної спадщини Музею природної історії Вірджинії, яка використовує дані геолокаційної інформаційної

⁵³ Emergency Salvage of Wet Photographs / NEDCC. Preservation Leaflets 3.7. Emergency Management. 2020. URL: <https://www.nedcc.org/free-resources/preservation-leaflets/3.-emergency-management/3.7-emergency-salvage-of-wet-photographs> (дата звернення: 17.02.2024).

⁵⁴ Emergency Salvage of Moldy Books and Paper / NEDCC. Preservation Leaflets 3.8. Emergency Management. 2021. URL: <https://www.nedcc.org/free-resources/preservation-leaflets/3.-emergency-management/3.8-emergency-salvage-of-moldy-books-and-paper> (дата звернення: 17.02.2024).

⁵⁵ Freezing and Drying Wet Books and Records / NEDCC. Preservation Leaflets 3.12. Emergency Management. 1999. URL: <https://www.nedcc.org/free-resources/preservation-leaflets/3.-emergency-management/3.12-freezing-and-drying-wet-books-and-records> (дата звернення: 17.02.2024).

⁵⁶ National Heritage Responders / American Institute for Conservation. URL: <https://www.culturalheritage.org/resources/emergencies/national-heritage-responders> (дата звернення: 25.02.2024).

⁵⁷ The Smithsonian Cultural Rescue Initiative. URL: <https://culturalrescue.si.edu/> (дата звернення: 28.02.2024).

системи для оцінки шкоди, завданої культурним об'єктам⁵⁸. Підтримуючи співпрацю з партнерами через Координаційний комітет культурної спадщини Державного департаменту США, Смітсонівський інститут активно сприяє обміну даними і знаннями. Від перших місяців повномасштабного вторгнення росії в Україну, завдяки співпраці з українськими партнерами (зокрема, the Heritage Emergency Response Initiative, HERI), регіональними європейськими мережами та міжнародними організаціями, Смітсонівська ініціатива надає Україні необхідні матеріали, обладнання та технічну допомогу.

Навчальні програми і тренінги щодо готовності до надзвичайних ситуацій

Важливі сегменти стійкості, професіоналізму та готовності до дій в умовах надзвичайних ситуацій та воєнного часу закладаються в процесі спеціально розроблених навчальних програм і тренінгів.

Смітсонівська ініціатива культурного порятунку допомагає інтегрувати українських професіоналів із питань спадщини в свої навчальні програми⁵⁹. Так, Смітсонівський інститут підтримав запит ЗСУ долучити до навчання шість українських офіцерів, які взяли участь у *Програмі підготовки військових до захисту історичних пам'яток у 2023 р.* (Army Monuments Officer Training Program), змогли вивчити досвід американських колег та опанувати сучасні підходи в сфері захисту пам'яток і колекцій під час військових конфліктів. П'ятеро українських представників взяли також 2023 р. участь у програмі *Лідерство для захисників спадщини у надзвичайних обставинах* (Leadership for Heritage Stewards in Challenging Circumstances), яка акцентує увагу на виробленні критичного мислення та розширенні лідерських навичок у діячів, які працюють у сфері реагування на загрози культурній спадщині⁶⁰. Учасники програми співпрацювали з експертами з питань стабілізації культурної

⁵⁸ Safeguarding the Cultural and Historical Heritage of Ukraine: Smithsonian Secretary Lonnie G. Bunch Statement (Mar. 3, 2022). URL: <https://www.si.edu/newsdesk/releases/safeguarding-cultural-and-historical-heritage-ukraine> (дата звернення: 28.02.2024).

⁵⁹ Авторка статті висловлює щиру вдячність науковим співробітницям Смітсонівської ініціативи культурного порятунку (Smithsonian Cultural Rescue Initiative) – координаторці навчання *Стейсі Боу* (Stacy Bowe) і старшій радниці з програм і партнерства *Елізабет Кірбі* (Elizabeth Kirby) за розширене знайомство з навчальними програмами та новітніми підходами щодо підготовки спеціалістів із реагування на надзвичайні ситуації у сфері культурної спадщини під час відвідання Смітсонівського інституту у Вашингтоні навесні 2024 р. у рамках Програми Фулбрайта.

⁶⁰ Smithsonian Cultural Rescue Initiative: Supporting Locally Led Disaster Response and Preparedness in Ukraine. URL: <https://culturalrescue.si.edu/why-it-matters/our-impact/ukraine> (дата звернення: 28.02.2024).

спадщини в надзвичайних ситуаціях, моніторингу об'єктів культурної спадщини за допомогою супутникових зображень, мобілізації ресурсів і вироблення лідерських навичок.

Важливою з огляду вивчення досвіду і розвитку подібних ініціатив в Україні є навчальна програма *Heritage Emergency and Response Training* (Навчання з реагування на надзвичайні ситуації у сфері спадщини), яка провадиться Смітсонівською ініціативою спільно з Федеральним агентством з управління надзвичайними ситуаціями і має промовисту абревіатуру – HEART (що перекладається як «серце»)⁶¹. Серед основних результатів навчання можна виділити вміння здійснювати оцінку та управління ризиками для культурної спадщини в надзвичайних ситуаціях, удосконалювати існуючі плани на випадок стихійних лих у своїй організації або від імені інших організацій чи агентств, вживати превентивні заходи для зменшення ризику і покращення реагування, вироблення навичок щодо захисту, порятунку й стабілізації різноманітних пам'яток і колекцій⁶².

Крім того, упродовж 2015–2019 рр. Смітсонівська ініціатива культурного порятунку брала участь у започаткованій Міжнародним дослідницьким центром збереження та реставрації культурних цінностей (The International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property, ICCROM) і Фондом принца Клауса «Cultural Emergency Response» (Реагування на надзвичайні ситуації у сфері культури) навчальній програмі *Перша допомога культурній спадщині під час кризи* (The First Aid to Cultural Heritage in Times of Crisis, FAC). Програма пов'язувала культурну спадщину з управлінням ризиками під час стихійних лих і гуманітарною допомогою. У рамках цієї програми відбувалися міжнародні тренінги, які дозволили фахівцям із питань культурної спадщини, гуманітаріям і службам реагування працювати разом і зменшити ризики пошкодження та руйнування культурної спадщини. Головна мета полягала в тому, щоби підготувати спеціалістів, які б могли проводити відновлення пам'яток, мистецьких і документальних зібрань на місцях, володіючи для цього сучасними методами та інструментарієм⁶³. Слід особливо наголосити на цінності підготовленого згаданими інституціями навчального посібника «First Aid to Cultural Heritage in Times of Crisis», який сьогодні у вільному доступі кількома мовами представ-

⁶¹ Heritage Emergency and Response Training (HEART) / Smithsonian Cultural Rescue Initiative. URL: <https://culturalrescue.si.edu/what-we-do/resilience/heritage-emergency-and-response-training-heart> (дата звернення: 23.02.2024).

⁶² Див.: Stories from the HEART : Heritage Emergency and Response Training in Action / Smithsonian Cultural Rescue Initiative. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BPisWm6kDy4> (дата звернення: 23.02.2024).

⁶³ First Aid to Cultural Heritage (FAC) Training and Resources. URL: <https://culturalrescue.si.edu/what-we-do/resilience/first-aid-cultural-heritage-fac-training-and-resources> (дата звернення: 23.02.2024).

лений на сайті ICCROM⁶⁴ (готується також його переклад українською мовою).

Міжнародні програми допомоги культурній спадщині України в умовах повномасштабної війни

Однією з найбільших міжнародних ініціатив, яка сьогодні допомагає інституціям України зберегти культурну спадщину в умовах повномасштабної війни росії проти України, є *ALIPH Foundation – Міжнародний альянс із захисту спадщини в зонах конфлікту* (The International alliance for the protection of heritage in conflict areas, ALIPH). Його основна мета від створення у 2017 р. полягала в швидкому реагуванні на виклики збереження культурної спадщини в зонах конфлікту через організацію програм допомоги країнам, що зазнають агресії. Серед основних напрямів діяльності можна виділити: вживання превентивних заходів для зменшення ризику руйнування, забезпечення збереження спадщини під час розгортання конфлікту, сприяння місцевому населенню у відновленні спадщини у пост-конфліктний період. Від початку повномасштабного вторгнення представники ALIPH налагодили контакт з українськими культурними та архівними інституціями для того, щоби оцінити потреби і скоординувати необхідні дії. Вже 7 березня 2022 р. ALIPH прийняв свій *План дій щодо охорони спадщини в Україні* (Action plan for the protection of heritage in Ukraine)⁶⁵. Спочатку був утворений фонд допомоги у 2 млн доларів США, а згодом до нього доєдналися фонди Європейського Союзу, Getty, Посольства США зі збереження культурної спадщини, Князівства Монако, і в період із березня 2022 р. до березня 2024 р. ALIPH виділив 6,8 млн доларів США на підтримку майже 400 українських організацій у всіх регіонах України⁶⁶. Фонд надав для українських музеїв, бібліотек, архівів та інших закладів культурної спадщини обладнання для зберігання, пакувальні матеріали, протипожежне обладнання, а також комп'ютерну техніку, сканери, джерела живлення, системи клімат-контролю та матеріали для захисту будівель. Так, архівам

⁶⁴ Tandon A. First Aid to Cultural Heritage in Times of Crisis : Handbook / The International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM), The Prince Claus Fund for Culture and Development. 2018. URL: <https://www.iccrom.org/publication/first-aid-cultural-heritage-times-crisis-handbook> (дата звернення: 28.02.2024); First Aid to Cultural Heritage in Times of Crisis : Toolkit. URL: <https://www.iccrom.org/publication/first-aid-cultural-heritage-times-crisis-toolkit> (дата звернення: 28.02.2024).

⁶⁵ Action plan for the protection of heritage in Ukraine. URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/aliph-action-plan-for-ukraine> (дата звернення: 02.02.2024).

⁶⁶ Protecting Cultural Heritage in Ukraine / ALIPH. URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/aliph-action-plan-for-ukraine> (дата звернення: 02.02.2024).

Київщини, що тимчасово перебували на окупованій території, в жовтні 2022 р. було передано обладнання для сканування; Центральний державний історичний архів України, м. Київ у рамках гранта від ALIPH отримав у листопаді 2022 р. комп'ютерну та фотокопіювальну техніку для активізації процесів цифровізації в архіві; Центральний державний історичний архів, м. Львів отримав у березні 2023 р. металеві стелажі для зберігання унікальних великоформатних документів, а до Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву від фундації в листопаді 2023 р. надійшов новітній сканер для кіноплівок, що дозволило модернізувати і пришвидшити виготовлення їхніх цифрових копій. Загалом на сьогодні 14 державних архівів отримали допомогу від фонду ALIPH; реалізується грантовий проєкт з Укрдержархівом⁶⁷.

Важливу допомогу українські архіви отримують від *Ініціативи реагування щодо культурної спадщини Державного департаменту США*, яка підтримує цифровізації документальних зібрань і надає пріоритет пам'яткам і колекціям культурної спадщини, що «безпосередньо постраждали від жорстокої війни Росії проти України». Ця ініціатива доповнює ширші зусилля, які координує Центр культурної спадщини Держдепартаменту, в питаннях підтримки готовності до надзвичайних ситуацій і реагування на них⁶⁸.

Висновки та рекомендації

Таким чином, в умовах війни, природних і техногенних катастроф важливе місце посідає попередня підготовка до надзвичайних ситуацій, розроблення планів реагування, взаємодії, об'єднання зусиль керівних органів управління на загальнодержавному та місцевому рівнях, військових, професіоналів у сфері збереження культурної спадщини, науковців, залучення громадських об'єднань та ініціатив.

Безпрецедентні виклики повномасштабної війни росії в Україні, героїчний спротив українців, боротьба за національну державність і демократичні цінності доводять важливість консолідації всього українського суспільства. І роль архівів та архівістів у цих процесах є надзвичайно вагомою, оскільки вони забезпечують не лише збереження та захист документальної спадщини, але й активно впливають на формування і збереження колективної пам'яті та національної ідентичності.

⁶⁷ Про роботу Укрдержархіву, архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2023 році та пріоритети на 2024 рік / Державна архівна служба України. Київ, 2024. С. 55. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/ЗВІТ.pdf> (дата звернення: 28.02.2024).

⁶⁸ Державний департамент США оголошує проєкт, спрямований на захист Державного архіву України / U. S. Embassy in Ukraine. 2024, 22 лют. URL: <https://ua.usembassy.gov/uk/u-s-department-of-state-announces-project-to-protect-ukrainian-state-archives/> (дата звернення: 28.02.2024).

Досвід реагування на загрози війни та інших надзвичайних ситуацій у сфері культурної спадщини демонструє нагальну потребу в готовності, ресурсах, консолідації зусиль на національному рівні в поєднанні з розширеним міжнародним співробітництвом і підтримкою. Сьогодні для українських архівістів дуже важливими є програми підготовки, тренінги і стажування з акцентом на сучасних технологіях зберігання, консервації, реставрації та оцифрування документів із різними носіями інформації. Велику організаційну роботу в цьому напрямі проводить Державна архівна служба України, залучаючи підтримку зарубіжних колег і міжнародних партнерів. Водночас видається актуальним розширення співпраці з університетами щодо підготовки архівістів та інших фахівців у галузі культурної спадщини з акцентом на кваліфікаціях, необхідних в умовах роботи в надзвичайних ситуаціях, ризик-менеджменту та широкого використання сучасних інформаційних технологій. Архівісти, які працюють над вирішенням проблеми збереження культурної спадщини в умовах війни та надзвичайної ситуації, водночас стають свідками визнання тієї важливої ролі, що її відіграє ця спадщина у забезпеченні функціонування держави та житті громадянського суспільства.

REFERENCES

1. Aikin, Ja. (2007). Preparing for a National Emergency : The Committee on Conservation of Cultural Resources, 1939–1944. *The Library Quarterly : Information, Community, Policy*, 77(3), 257–285 [in English].
2. Boiko, V. F. & Kuleshov, S. H. (Comps.) (2023). *Robota arkhivnykh ustanov v umovakh spetsialnykh pravovykh rezhymiv : metodychni rekomendatsii* [The work of archival institutions under the conditions of special legal regimes : methodological recommendations]. Ukrderzharkhiv, UNDIASD. Kyiv [in Ukrainian].
3. Butsenko, N. (2016). Dolia arkhivnykh ustanov Donetskoï oblasti 2014–2015 rr. : vyklyky chasu [The fate of archival institutions of the Donetsk region in 2014–2015 : challenges of time]. *Arkhivy Ukrainy*, 5–6, 197–215 [in Ukrainian].
4. Conway, P. & O'Hara Conway, M. (Eds.) (2016). *Flood in Florence, 1966 : A Fifty-Year Retrospective Proceedings of Symposium*. University of Michigan. Retrieved from <https://www.fulcrum.org/concern/monographs/08612q99n> [in English].
5. Eales, A. B. (2003). Fort Archives. The National Archives Goes to War. *Prologue*, 2(35). Retrieved from <https://www.archives.gov/publications/prologue/2003/summer/fort-archives-1.html> [in English].
6. Edwards, Ju. B. & Edwards, S. P. (2008). Culture and the New Iraq : The Iraq National Library and Archive, «Imagined Community», and the Future of the Iraqi Nation. *Libraries & the Cultural Record*, 43(3), 327–342 [in English].
7. Grimsted, P. K. & Boriak, H. (1992). *Dolia ukrainskykh kulturnykh tsinnosti u roky Druhoï svitovoi viiny : znyshchennia arkhiviv, bibliotek, muzeiv* [The fate of Ukrainian cultural values during the Second World War : the destruction of archives, libraries, museums]. Lviv [in Ukrainian].

8. Grimsted, P. K. (2001). *Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*. Cambridge, MA [in English].
9. *Guidelines on Disaster Prevention and on Control in Archives : ICA study n°11* (1997). International Council on Archives, Committee on Disaster Prevention. Retrieved from <https://www.ica.org/resource/ica-study-n11-guidelines-on-disaster-prevention-and-control-in-archives/> [in English].
10. Holmes, O. W. (1946). The National Archives and the Protection of Records in War Areas. *The American Archivist*, 9(2), 110–117 [in English].
11. Holubkina, H. (2022) Vyklyky voiennoho chasu : diialnist CDNTA Ukrainy v period rosiiskoi voiennoi ahresii proty Ukrainy [Challenges of wartime : the activities of the Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine during the period of Russian military aggression against Ukraine]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia»*, 62, 113–127 [in Ukrainian].
12. *ISO 21110:2019(E) Information and documentation. Emergency preparedness and response : International Standard* (2019). International Organization for Standardization. Retrieved from <https://www.iso.org/obp/ui/en/#iso:std:iso:21110:ed-1:v1:en> [in English].
13. Khromov, A. (2023). Vdiachnyi kozhnomu arkhivistu, yakyi pratsiuie v umovakh viiny [Grateful to Every Archivist who Works in Wartime]. *Arkhivy Ukrainy*, 1, 7–12 [in Ukrainian].
14. Leland, W. G. (1941). The Archivist in Times of Emergency. *The American Archivist*, 4(1), 1–12 [in English].
15. Leland, W. G. (1942). Historians and Archivists in the First World War. *The American Archivist*, 5(1), 1–17 [in English].
16. Levchenko, L. L. (2013). Natsionalny arkhiv SSHA u Druhu svitovu viinu ta povoienni roky [The National Archive of the United States in the Second World War and the Postwar Years]. *Chornomorskyi litopys*, 7, 179–198 [in Ukrainian].
17. Mustafa, L. H. (2016). Cultural Heritage and the Preservation : Lessons from World War II and the Contemporary Conflict in the Middle East. *The American Archivist*, 79(2), 320–338 [in English].
18. Paliienko, M. (2008). *Arkhivni tsenyri ukrainskoi emihratsii (stvorenna, funktsionuvannia, dolia dokumentalnykh kolektsii)* [Archival centers of Ukrainian emigration (creation, functioning, fate of documentary collections)]. Kyiv [in Ukrainian].
19. Posner, E. (1944). Public Records under Military Occupation. *American Historical Review*, 49(2), 213–227 [in English].
20. Riedlmayer, A. (1995). Erasing the Past : The Destruction of Libraries and Archives in Bosnia-Herzegovina. *Middle East Studies Association Bulletin*, 29(1), 7–11 [in English].
21. Shepard, E. (2018). Compiling a Disaster Plan for Archival Collections. *Mid-Atlantic Regional Archives Conference Technical Leaflet Series*, 13. Retrieved from https://marac.memberclicks.net/assets/documents/marac_techincal_leaflet_13.pdf [in English].
22. Tandon, A. (2018). *First Aid to Cultural Heritage in Times of Crisis : Handbook*. The International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM), The Prince Claus Fund for Culture

and Development. Retrieved from <https://www.iccrom.org/publication/first-aid-cultural-heritage-times-crisis-handbook> [in English].

23. Tsetsyk, Yu. P., Doroshchuk, S. B. & Dzetsko, O. V. (2023). Osoblyvosti upravlinnia arkhivnymy ustanovamy Ukrainy v umovakh voiennoho stanu [Features of management of archival institutions of Ukraine in the conditions of a martial law]. *Aktualni problemy suchasnoi nauky*, 11(7), 452–461 [in Ukrainian].

24. Volodina, O. P. & Khrystova, N. M. (Comps.) (2009). *Planuvannia dii u razi vynyknennia nadzvychainykh sytuatsi v arkhivi : instruktsiia* [Planning of actions in case of emergency situations in the archive : instructions]. Derzhkomarkhiv Ukrainy, UNDIASD. Kyiv [in Ukrainian].

25. Yaremenko, L. M. (2022). Diialnist naukovykh arkhiviv v umovakh voiennoho stanu [Activities of scientific archives in the conditions of martial law]. *Mizhnarodna naukova konferentsiia «Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia. Innovatsiini transformatsii resursiv ta servisiv»*. Kyiv. Retrieved from <http://conference.nbu.gov.ua/site/view/id/28> [in Ukrainian].

26. Yemelianova, T. & Pokliatska, V. (2023). Komplektuvannia arkhivnykh audiovizualnykh kolektsii : vplyvy ta naslidky viiny [Acquisitions of archival audiovisual collections : influences and consequences of the war]. *Arkhivy Ukrainy*, 4, 46–57 [in Ukrainian].

Maryna Paliienko

Doctor of Historical Sciences,

Professor,

Head of the Department of Archival Studies

and Special Branches of Historical Science,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9098-1142>

ARCHIVES IN EMERGENCIES: VALUABLE RESPONSE EXPERIENCE

Abstract. The purpose of the article is to analyze the experience of response of archival institutions to emergency situations caused by natural and man-made disasters, threats and consequences of hostilities through the prism of historical retrospect and modern challenges of Russia's war against Ukraine. **The methodological basis** of the research is the application of the principles of historicism, integrity, structure, systemic, interdisciplinary and socio-cultural approaches. The use of methods of comparative analysis and synthesis is due to the need to compare approaches to responding to emergency situations in different regions and to identify common and distinctive features in overcoming them. **The scientific novelty** of the research lies in the fact that the approaches and experience of responding to emergency situations regarding documentary heritage are analyzed in historical retrospective and in the international context. It also highlights the identification of the features of measures and action plans developed by the International Council on Archives, the National Archives and Records Administration, the State Archival Service of Ukraine. Additionally, it proposes directions for further enhancing educational

programs and training for Ukrainian archivists, taking into account foreign, in particular American experience. **Conclusions.** In times of war, natural and man-made disasters, preliminary preparation for emergency situations in the field of cultural heritage, development of priority response plans taking into account international experience, unification of management structures at the national and local levels, the military, cultural figures, scientists, are of great importance. The role of archives and archivists in the processes of consolidation of Ukrainian society during the war is extremely significant, as they ensure not only the preservation and protection of documentary heritage, but also actively influence the formation and preservation of collective memory and national identity.

Key words: archives; emergency; martial law; emergency response; preservation; cultural heritage.